

Nya tankar om magi och kvinnliga ritualspecialister i skandinavisk vikingatid

Vår uppfattning av järnåldern förändras snabbt i länder som Finland och Danmark där metalldetektorn har blivit ett populärt hobbyredskap. Till skillnad från i Finland har man i Danmark kommit ordentligt i gång med att forska om och publicera de nya fynden. Den kolossala antologin *The Norse Sorceress: Mind and Materiality in the Viking World* (2023)¹ är resultatet av projektet *Tanken bag tingene* (2020–2023) vid Danmarks Nationalmuseum. Boken diskuterar nya fynd som är förknippade med vikingatida (c. 800–1050) religion och ritualer i hela Skandinavien, men den lyfter också fram äldre fynd och skriftliga källor som betraktas utifrån aktuella teoretiska perspektiv. Bland annat gravar som blev utgrävda redan i början av 1900-talet får nya tolkningar i ljuset av de nya fynden och intressanta teoretiska synvinklar. Boken består av en inledning och 36 artiklar som är samlade under fem teman: 1) ritualer, myter och materiell kultur, 2) plats och rum: ritualernas miljö, 3) djur i ritualer, 4) ritualspecialister och 5) den trollkunnigas verktyg och andra ritualtillbehör. Författarna är främst arkeologer och religionsvetare, men boken innehåller också artiklar av till exempel historiker, en folklorist och en konstnär.

Skriftiga källor, speciellt sagalitteraturen men också texter såsom Adam av Bremens beskrivning över offerhandlingar i Gamla Uppsala, har länge dominerat bilden av förkristen mytologi och religion i Skandinavien. När de används källkritiskt är dessa källor fortfarande relevanta, och många tolkningar i den föreliggande boken stöder sig på dem. Fördelen med arkeologiska fynd är att vår kunskap om vikingatiden och det förflutna i allmänhet blir full-

---

1 Leszek Gardęła, Sophie Bønding och Peter Pentz (red.) 2023. *The Norse Sorceress: Mind and Materiality in the Viking World*. Oxford: Oxbow Books. 1402 sidor, illustrerad.

ständigare hela tiden. Speciellt när fynden kommer från noggrant dokumenterade moderna arkeologiska utgrävningsprojekt som utnyttjar olika naturvetenskapliga analyser (t.ex. osteologi och DNA) kan vi få ny kunskap om många intressanta detaljer om ritualerna. Tyvärr är det inte så vanligt att fynden kommer från sådana väldokumenterade utgrävningar. I bästa fall kan moderna naturvetenskapliga analyser också användas på äldre fynd. Ett exempel som diskuteras i boken är graven Gerdrup B nära Roskilde i Danmark som utgrävdes år 1981. Två personer, en äldre kvinna och en vuxen man, var begravna tillsammans. Stora stenar var lagda på kvinnans kropp och mannen verkar ha varit bunden och hängd. Kvinnan hade ett spjut bland sina gravgåvor och mannen en kniv. Länge antog man att kvinnan var en mäktig men fruktad (trollkunnig?) individ och mannen en träl som följde henne in i döden. Nyligen har skeletten analyserats för DNA och resultatet visar att mannen var kvinnans son. I det här fallet gör resultatet det inte lättare att förstå begravningshändelsen, men det påverkar våra tolkningar av händelsen. I artikeln lyfter Matthias Simon Toplak fram berättelsen om den trollkunniga Katla som blev stenad och hennes son Oddr som blev hängd i Eyrbyggja saga. Troligen har berättelsen ingen förbindelse med begravningen men likheten är spännande.

Många av bokens artiklar stöder sig på aktuella teoretiska synvinklar. Till exempel diskuteras frågor kring icke-mänsklig agens, olika identiteter, genus, affekt och relationer mellan människa och djur. Utnyttjandet av olika källmaterial och ett mångvetenskapligt förhållningssätt kan iakttas i flera artiklar. Bland dessa trendiga betraktelsesätt finns också några mera traditionella artiklar där fokus ligger på att beskriva fynd och andra källor. En spännande artikel som inte riktigt passar in i dessa två kategorier, är skriven av Else Roesdahl – den danska arkeologins ”grand old lady”. Hon beskriver omständigheterna kring och sina tankar under publiceringen av graven Fyrkat 4 i 1977. Den år 1954–55 utgrävda graven är ett av de mest kända fynden som tolkats som en kvarleva av en kvinnlig ritualspecialist (völva) i Danmark. Graven, som dateras till cirka 980, låg på ett gravfält invid en av kung Harald Blåtands fästningar.

Kroppen var lagd i en kärra och gravgåvorna var rikliga och exotiska. Bland dessa fanns exempelvis en stav, som till en början tolkades som ett stekspett, spegelskärvor och ett flertal frön av hallucinatorisk bolmört. Danmark blev officiellt kristnat av Harald Blåtand ungefär år 965, men Historia Norvegiæ berättar att hans syster var trollkunnig. Oberoende av hurdan relation den begravda hade till kungen är det klart att hon hörde till eliten. Både förbindelsen med eliten och kristendomen (t.ex. genom kors- eller krucifixsmycken) tycks återkomma i samband med gravar av potentiella ritualspecialister i det vikingatida Skandinavien. Fastän båda sambanden ofta nämns i boken blir anknytningen till kristendomen ytligare behandlad. Det som är speciellt med Roesdahls artikel är hennes personliga grepp när hon berättar om sitt förhållande till fyndet, samt hur hon förklarar att år 1977 välkomnade inte den danska akademiska miljön tolkningar om magi och sinne. Även i andra artiklar i boken framgår det att den hyllade avhandlingen av Neil Price år 2002 var en vändpunkt för dessa tolkningar i den skandinaviska arkeologin. Efter publiceringen av avhandlingen har det till exempel blivit allmänt accepterat att tolka de märkliga ”stekspetten” som ritualföremål.

Metalldetektorns popularitet har speciellt ökat kännedomen av små metallföremål. Olika miniatyrföremål har blivit tolkade som amuletter och i boken behandlas dessa extensivt. Mads Dengsø Jessen skriver om kubbstolsformiga hängen, Peter Vang Petersen om kärrehjulsminiatyren, Leszek Gardela behandlar miniatyrvapen (svärd, yxor, spjutspetsar, sköldar och hjälmar) och Tomáš Vlasatý skriver om miniatyrvindflöjlar. Med undantag av de sistnämnda verkar miniatyrföremålen framför allt ha använts av kvinnor och till viss mån också av barn. I likhet med hängsmycken som avbildar hoprullade ormar har kubbstolshängena ett starkt samband med kvinnor som har tolkats som ritualspecialister. I ljuset av historiska källmaterial symboliserar stolen troligen en social position och förstågan till spådom. Miniatyrvindflöjlarna tycks ha en speciell betydelse anknuten till sjöfarande män, och de har troligen använts som nålar för att fästa manteln. Den första kända miniatyrvindflöjeln

hittades i en gravhög på Åland redan 1881. De är inte vanliga fynd, för tillfället känner man bara till åtta exemplar. Föremålen verkar vara högt standardiserade, och Vlasatý resonerar att de har varit specifika statussymboler för en grupp privilegierade sjöfarande män, kanske personer anslutna till ett kungligt hov. I boken diskuteras hur tolkningar har skilt sig åt beroende på om man har undersökt föremål sammankopplade med män eller kvinnor. I det ljuset känns det lite lustigt att samma tendens att tolka kvinnoföremål som magiska (skyddande) amuletter och föremål använda av män som tecken på status här upprepas i samband med diskussionen om miniatyrföremål. Det verkar som om man har börjat lyfta fram frågan om status vid sidan av magiska tolkningar när kvinnoföremål diskuteras, men magiska tolkningar ses som överflödiga i samband med manliga statusföremål.

Ett intressant fenomen som behandlas i boken är att vikingatida gravhögar ofta har blivit plundrade redan under den sena vikingatiden och i början av medeltiden. Till exempel den kända skeppsgraven i Oseberg, Norge, var grävd år 834 och plundrad mellan 953–975. Det verkar som om syftet med plundringen har varit att förstöra graven och speciellt de två begravda kvinnornas kroppar. Samma tendens att krossa skallar och sprida ut ben har också observerats i andra gravhögar. Alison Klevnäs, som behandlar fenomenet i sin artikel, lyfter fram berättelser i sagalitteraturen där en person bryter sig in i en gravhög, brottas med skelettet och efter segern kan ta med sig ett föremål som hen behöver. I en berättelse uppenbarar sig den döda kungen Óláfr Geirstaðaálfr i en dröm och ber att man ska bryta sig in i hans egen gravhög. Ett bälte i graven ska ges till drottningen i barnsängen för att säkerställa att barnet blir en son som kommer att vara den berömda kungen St. Olaf. Fastän den döda kungen själv ber om att graven ska brytas in i, behöver skelettet slås ner innan bältet kan hämtas. Även om de anfallande skeletten i berättelserna är fantastiska är beskrivningarna av gravarna mycket realistiska, och de arkeologiska fynden stöder uppfattningen att berättelserna beskriver existerande föreställningar som kunde leda till handlingar. Tidigare har gravplundring huvudsakli-

gen diskuterats som opportunistisk girighet och hänsynslösa brott mot griftefrid, men här blir vi igen påmind om hur viktigt det är att se på fenomen i sin kontext.

I sin helhet är boken mycket intressant och tankeväckande, men den lider något av det vanliga problemet i publikationer som består av artiklar skrivna av olika författare. Artiklarna är separata och det finns inte mycket dialog mellan författarna. När ett fenomen tas upp i flera artiklar hittas korshänvisningar till sidor där man kan läsa vad andra skriver om det, men oftast syns det inte att författarna skulle ha läst varandras texter före publiceringen. En ordentlig mångvetenskaplig dialog skulle kräva att forskarna har tid att lyssna på varandra. Terry Gunnell framhåller i sina två artiklar om föreställningar om öde och spådom och om ansiktsmasktraditioner att det skulle finnas mycket potential i att kombinera folklöre med andra källor för att få en mångsidigare bild av de studerade fenomenen. Ingen annan skribent nappar på den kroken och Gunnell själv kunde ha haft nytta av att diskutera en del av sina idéer med en arkeolog. Välkända fynd beskrivs i flera artiklar vilket gör att boken innehåller ganska många upprepningar. Jag förstår att redaktörerna har tänkt att artiklarna också ska fungera självständigt, men jag anser ändå att man kunde ha förkortat beskrivningarna efter att ett fynd har nämnts första gången. Jag saknade också en djupare diskussion om relationen mellan vikingatida ritualspecialister och kristendomen, men kanske den frågan får vänta på nästa bok.

Boken är relativt lättläst och mycket fängslande och därför torde den vara givande för alla som är intresserade av vikingatiden eller av magi och ritualer mer allmänt. Med sina över tusen sidor är den ett enormt paket, men det lönar sig att läsa boken i sin helhet för då får man en mycket mångsidig bild av den aktuella uppfattningen av ritualer under vikingatiden.

Sonja Hukantaival